

Establishment of Shahabad Sugar Factory: Contexts, Goals, Consequences (1312–1320)

Motaleb Motalebi*

Abstract

Until the early years of Mozaffar al-Din Shah's reign, all sugar consumed in Iran was imported. Initial attempts to establish domestic sugar production during this period failed, and sugar manufacturing remained inactive for more than three decades. With the rise of Reza Shah and the revival of the Kahrizak Sugar Factory in 1931, sugar production in Iran resumed after a 35-year hiatus. Subsequently, the Škoda Company was contracted to construct six sugar factories across the country, one of which was the Shahabad Sugar Factory, despite the region's lack of industrial background and prior experience in sugar beet cultivation.

Using a descriptive-analytical approach and relying on unpublished archival documents and contemporary press sources from the Reza Shah period, this study examines the backgrounds, objectives, and consequences of establishing the Shahabad Sugar Factory. The findings indicate that after the relative consolidation of royal estates in western Iran, state policies shifted from quantitative expansion and land acquisition toward commercialization through mechanization and changes in cropping patterns. The establishment of the Shahabad Sugar Factory at the center of the western royal estates formed part of this strategy. The study demonstrates that this initiative led to significant economic and social outcomes, including the commercialization of agriculture, transformation of cropping patterns, and development of transportation and communication networks in the Kermanshah region.

* Assistant Professor, Department of History, Research Center for Documents, National Library and Archives of Iran, Tehran, Iran, m-motalebi@nali.ir, ORCID ID: 0000-0001-8041-9749

Date received: 16/03/2025, Date of acceptance: 30/11/2025

Keywords: Shahabad Sugar Factory; Reza Shah; Royal Estates; Sugar Industry; Economic and Social Consequences.

Introduction

In the late Qajar period, sugar was among Iran's most important imported commodities. Until the beginning of Mozaffar al-Din Shah's reign, the entirety of domestic sugar consumption depended on foreign imports. As part of early efforts to reduce economic dependence and encourage domestic industry, the first Iranian sugar factory was established in Kahrizak in 1896 (1314 AH) with Belgian participation. However, due to inadequate transportation infrastructure, low productivity, and foreign interference, the factory ceased operations after only three years and remained inactive until 1929 (1308 SH).

With the rise of Reza Shah and the implementation of state-led industrialization policies, the revival of the sugar industry gained momentum. The reopening of the Kahrizak Sugar Factory in 1931 marked the resumption of sugar production after a prolonged interruption. Shortly thereafter, the Škoda Company constructed new sugar factories in Karaj and Varamin, significantly reducing Iran's dependence on sugar imports. Encouraged by these results, the government decided to expand sugar production by establishing additional factories in different regions, including Shahabad in Kermanshahan.

Materials and Methods

This research adopts a descriptive–analytical methodology. Its primary sources consist of unpublished archival documents related to the Royal Estates Administration, governmental reports, and contemporary newspapers and journals from the Reza Shah period. These materials are complemented by secondary sources on Iran's economic and industrial history. Through critical analysis of these documents, the study investigates the political, economic, and agricultural contexts that led to the establishment of the Shahabad Sugar Factory and evaluates its intended and unintended consequences.

Discussion and Results

The results indicate that following the consolidation of Reza Shah's private estates in western Iran, state policy shifted away from quantitative expansion and land acquisition toward qualitative development. This new phase emphasized

commercialization, mechanization, and changes in cropping patterns. Within this framework, sugar beet cultivation emerged as a strategic priority for the Royal Estates Administration.

The selection of Shahabad as the site for a sugar factory was closely linked to its location at the center of the western royal estates. By allocating royal lands to sugar beet cultivation, the state aimed both to increase the profitability of these estates and to secure a stable supply of raw materials for the factory. Despite the region's lack of prior industrial experience, the establishment of the factory generated significant transformations. These included the commercialization of agriculture, the replacement of traditional crops with sugar beet, and the expansion of transportation and communication infrastructures in Kermanshahan. The factory thus functioned not only as an industrial unit but also as a catalyst for broader socio-economic change.

Conclusion

The establishment of the Shahabad Sugar Factory was not an isolated industrial project but part of a broader strategy connected to Reza Shah's royal estates policy. After the completion of estate consolidation, the state pursued qualitative development through commercialization and agricultural restructuring. The Shahabad Sugar Factory played a central role in this process by reshaping regional agriculture, improving infrastructure, and integrating western Iran more closely into the national industrial economy. The study highlights the importance of linking industrial initiatives to land and agricultural policies in understanding Iran's early industrialization under Reza Shah.

Bibliography

- AmirAhmadi, A. (1994). *Memoirs of the First Lieutenant General of Iran*, (Gh. Zargarinejad, Ed.) Vol. 1, Mo'asesa Pazhoheh va Motāleat-e Farhangi Bonyad-e Mostaz'afān va Jānbāzān-e Enqelab-e Estiami, [In Persian]
- Soltani, Mohammad Ali, *Historical Geography and Detailed History of Kermanshah*, Vol. 2/2, Tehran, Bi-na, 1372[In Persian]
- Galavizh, Ali, *Land Relations in Kurdistan (Collapse of the Tribal System)*, First Edition, Tehran, Rozbeh Publications, 1361[In Persian]
- Motalebi, Matab, *Tribes of Kermanshahan and their Role in the Iranian Army during the Qajar Era*, National Archives and Library of Iran, Tehran, 1395[In Persian]
- Motalebi, Motaleb. (2023-24). Roads and Road construction in Kurdish areas; Goals and formation process (1304-1320), *Economic History Studies of Iran*, Institute for Humanities and Cultural

Studies (IHCS), Biannual Journal, Vol. 12, No. 2, Autumn and Winter 2023-2024, 239-255. [In Persian]

Archive Documents:

National Library & Archives of Iran (SAKMA)

SAKMA. File no: 111001/ 310

SAKMA. File no: 1580/ 240

SAKMA. File no: 164/ 370

SAKMA. File no: 22950 / 297

SAKMA. File no: 2687/ 310)

SAKMA. File no: 3013/ 310

SAKMA. File no: 41935/ 310

SAKMA. File no: 42394/ 310

SAKMA. File no: 48393/ 310

SAKMA. File no: 59706/ 230

SAKMA. File no: 8072/ 230

SAKMA. File no: 50087/ 240

SAKMA. File no: 118007/ 310

SAKMA. File no: 167/320

SAKMA. File no: 257/248

SAKMA. File no: 25877/ 310

SAKMA. File no: 45075/ 310

SAKMA. File no: 50087/ 240

SAKMA. File no: 63886/ 310

SAKMA. File no: 25807/ 310

SAKMA. File no: 25968/ 230

Magazines& Almanac

Kooshesh Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director)

Kosheh Newspaper, January 1, 1935, No. 284[In Persian]

Kosheh Newspaper, May 1, 1987, No. 87[In Persian]

Kosheh Newspaper, January 2, 1935, No. 295[In Persian]

Kosheh Newspaper, November 16, 1930, No. 248[In Persian]

Kosheh Newspaper, May 1, 1934, No. 97[In Persian]

Kosheh Newspaper, May 1, 1936, No. 100[In Persian]

191 Abstract

Kosheh Newspaper, October 1, 1935, No. 230[In Persian]
Kosheh Newspaper, September 1, 1935, No. 205[In Persian]
Kosheh Newspaper, July 2, 1930, No. 137[In Persian]
Kosheh Newspaper, June 2, 1934, No. 118[In Persian]
Kosheh Newspaper, June 2, 1935, No. 233[In Persian]
Kosheh Newspaper, October 24, 1936, No. 234[In Persian]
Kosheh Newspaper, October 29, 1909, No. 225[In Persian]
Kosheh Newspaper, October 4, 1936, No. 218[In Persian]
Kosheh Newspaper, June 4 1316 No. 113[In Persian]
Koosheh Newspaper, 28 August 1314 No. 156[In Persian]
Koosheh Newspaper, 29 August 1314 No. 157[In Persian]
Koosheh Newspaper, 19th year, 2 Bahman 1319[In Persian]
Otaq-e Tejārat, No. 145, 1936[In Persian]
Otaq-e Tejārat, No. 121, 1314[In Persian]
National Bank of Iran Magazine, No. 4, 1313[In Persian]
National Bank Magazine, No. 6, 1314[In Persian]
National Bank Magazine, No. 6, 1314[In Persian]
National Bank of Iran Magazine, No. 1, 1312[In Persian]
Higher School of Agriculture Magazine, No.9[In Persian]

تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد؛ زمینه‌ها، اهداف، پیامدها (۱۳۱۲-۱۳۲۰)

مطلب مطلبی*

چکیده

تا آغاز سلطنت مظفرالدین شاه، تمام قند مصرفی ایران از خارج وارد می‌شد. نخستین تلاش‌ها برای تولید داخلی قند در اوایل سلطنت وی ناکام ماند، تا آنکه با روی کار آمدن رضاشاه و بهره‌برداری مجدد از کارخانه قند کهریزک در سال ۱۳۱۰، تولید قند در ایران پس از ۳۵ سال وقفه از سر گرفته شد. در ادامه، شرکت اشکودا مأمور ساخت شش کارخانه قند در نقاط مختلف کشور شد که کارخانه قند شاه‌آباد یکی از آن‌ها بود. این در حالی بود که شاه‌آباد نه سابقه صنعتی داشت و نه سابقه‌ای در کشت چغندر قند.

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد آرشیوی منتشر نشده و مطبوعات دوره رضاشاه، به بررسی زمینه‌ها، اهداف و پیامدهای تأسیس این کارخانه می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که پس از یکپارچه‌سازی نسبی املاک اختصاصی غرب، تمرکز سیاست‌ها از توسعه کمی به تجاری‌سازی و تغییر الگوی کشت تغییر یافت. تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد در مرکز اراضی املاک شاهنشاهی غرب، بخشی از این راهبرد بود؛ به گونه‌ای که با کاشت چغندر در این اراضی، هم سودآوری آن افزایش یابد و هم خوراک کارخانه تأمین شود.

نتایج تحقیق حاکی از آن است که این اقدام، پیامدهای اقتصادی و اجتماعی متعددی چون تجاری‌شدن کشاورزی، تحول در الگوی کشت و توسعه ارتباطات در منطقه کرمانشاهان به دنبال داشت.

* استادیار، گروه تاریخ، پژوهشکده اسناد، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران،

am-motalebi@nali.ir، شناسه اراکید: 0000-0001-8041-9749

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۹

کلیدواژه‌ها: کارخانه قند شاه آباد، رضاشاه، پیامدها، املاک اختصاصی.

۱. مقدمه

در اواخر دوره قاجار، قند یکی از اقلام عمده وارداتی ایران محسوب می‌شد، به طوری که تا سال‌های آغازین سلطنت مظفرالدین‌شاه، تمامی قند مصرفی کشور از خارج وارد می‌شد. در راستای سیاست‌های کاهش وابستگی به واردات و ایجاد صنایع داخلی، نخستین کارخانه قندسازی ایران در سال ۱۳۱۴ ق/ ۱۸۹۶ م با مشارکت یک شرکت بلژیکی در کهریزک تأسیس و دو سال بعد به بهره‌برداری رسید. اما به دلیل ضعف زیرساخت‌های حمل و نقل، تولید پایین و مداخلات خارجی، این کارخانه پس از سه سال تعطیل شد و تا سال ۱۳۰۸ ش/ ۱۹۲۹ م غیر فعال باقی ماند.

با روی کار آمدن رضاشاه و در چارچوب سیاست‌های صنعتی‌سازی کشور، بازاحیای کارخانه کهریزک در سال ۱۳۰۸/ ۱۹۲۹ آغاز شد. سرانجام در سال ۱۳۱۰/ ۱۹۳۱ پس از وقفه‌ای ۳۵ ساله کارخانه قندسازی کهریزک فعالیت خویش را از سر گرفت. در ادامه، شرکت اشکودا در سال ۱۳۱۱/ ۱۹۳۲ کارخانه قندسازی کرج و در سال بعد کارخانه قندسازی ورامین را احداث کرد که با تکمیل آن، کارخانه‌های قندسازی ایران در پایان سال ۱۳۱۲/ ۱۹۳۴ به سه کارخانه افزایش یافت. این شرکت می‌بایست در دو سال، سه کارخانه قندسازی دیگر در شاهی، شاه‌آباد و مرو دشت احداث نماید. (مجله مدرسه عالی فلاح، شماره ۹، ۱۳۱۳: ۷۱-۲۶۷) میزان واردات قند ایران در سال ۱۱- ۱۳۱۰/ ۳۲-۱۹۳۱ رقم هفتاد و سه هزار و چهارصد و سی و پنج تن بود که ۵۴ چهار هزار تن آن از روسیه و مابقی هم از کشورهای؛ بلژیک، چک اسلوواکی و فرانسه وارد می‌شد. در نتیجه احداث سه کارخانه نخستین و تنها در فاصله دو سال، واردات قند ایران در سال ۱۳۱۲/ ۱۹۳۳ به میزان قابل توجهی کاهش یافت و به شصت و یک هزار و دویست و شصت تن رسید. (بانک ملی ایران، شماره ۴، ۱۳۱۳: ۴) نقش کارخانه‌های سه گانه قندسازی در کم کردن حجم واردات قند، تنها در عرض دو سال و تولید آن در کشور، دولتمردان را در توسعه این صنعت و احداث کارخانه‌های بیشتر در نقاط مختلف کشور و در نتیجه کاستن هر چه بیشتر از حجم واردات، مصمم‌تر نمود.

یکی از نقاطی که توجه دولتمردان و رضاشاه را برای احداث کارخانه قند جلب نمود، کرمانشاهان و اراضی تحت اداره املاک شاهنشاهی بود. زمانی که طرح یکپارچه‌سازی

تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد؛ زمینه‌ها، اهداف، پیامدها ... (مطلب مطلبی) ۱۹۵

املاک اختصاصی رضاشاه، شکل مشخص تری به خود گرفت، توسعه کمی و تملک اراضی بیشتر، از اولویت برنامه‌ها خارج شد. در مرحله دوم تمرکز بر تجاری‌سازی اراضی اداره املاک با مکانیزه کردن و تغییر الگوی کشت استوار بود از این تاریخ به بعد، کشت و توسعه چغندر قند در املاک شاهنشاهی غرب اگر نه تنها هدف، که یکی از اولویت‌های اصلی این تشکیلات گردید.

بنابراین ابهام و مسأله پژوهش زمینه‌های شکل‌گیری، اهداف و پیامدهای تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد است و تلاش بر آن است با استفاده از اسناد منتشر نشده و مطبوعات و با روش توصیفی-تحلیلی بدان پاسخ داده شود.

۱,۱ پرسش‌های پژوهش

۱. زمینه‌های تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد چه بود؟
۲. تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد چه پیامدهایی بر کشاورزی منطقه داشت؟

۲,۱ فرضیه

به نظر می‌رسد احداث کارخانه قند شاه‌آباد پس از پایان مرحله تملک اراضی در چارچوب سیاست توسعه کیفی املاک اختصاصی شاهنشاهی صورت گرفت و تأثیراتی چون تغییر الگوی کشت، توسعه زیرساخت‌های حمل‌ونقل و ارتباطات را در پی داشت.

۳,۱ پیشینه

در ارتباط با کارخانه‌های قند احداثی در دوره رضاشاه پژوهش‌های مستقل معدودی صورت گرفته است و در این میان تنها اثری که مستقلاً به کارخانه‌های قند این دوره پرداخته است مقاله مناسبات کارگری در کارخانه قند آبکوه (۱۳۱۵-۱۳۲۵ش) به روایت اسناد آستان قدس رضوی است. نویسنده در این مقاله به وضعیت و مناسبات کارگران با کارفرما پرداخته و مسائلی از جمله رفاه و معیشت، آموزش و بهداشت را بررسی کرده است. مقاله کارخانه قند کهریزک و اسناد نویافته با وجودی که نویسنده تنها دوره چهارساله نخست کارخانه قند کهریزک را مورد بررسی قرار داده و از لحاظ زمانی متفاوت از دوره مورد مطالعه این پژوهش است اما برخی از مباحث مطرح شده در این مقاله از جمله زمینه‌های تأسیس و علل تعطیلی کارخانه پس از چهار سال فعالیت، نکاتی درخور بودند که

پژوهش حاضر نیز از آنها بهره گرفته است. سوای این دو اثر در پژوهش‌های کلی مربوط به دوره رضاشاه اشاره‌های گذرای در ارتباط با کارخانه‌های قند شده است و در واقع این دسته از پژوهش‌ها به بحث زمینه‌های تأسیس و پیامدهای احداث کارخانه‌های قند ورود نداشته‌اند. بنابراین در مورد کارخانه قند شاه‌آباد تا کنون هیچ کار پژوهشی در قالب مقاله و کتاب انجام نشده است. وجه نوآورانه پژوهش حاضر این است در کنار پرداختن به زمینه‌ها و اهداف و پیامدهای تأسیس کارخانه، به چگونگی ارتباط و وابستگی آن به اداره املاک اختصاصی رضاشاه هم می‌پردازد.

۲. زمینه‌های تأسیس کارخانه قند

بسیاری از محققین، ارتش و بوروکراسی را دو رکن اصلی قدرت رضاشاه توصیف کرده‌اند. به نظر می‌رسد رضاشاه خود به رکن سومی هم به‌جد معتقد بود؛ ثروت هنگفت و تملک حداکثری. رضاخان سردار سپه پس از انتصاب به نخست‌وزیری، در کنار تلاش برای تقویت ارتش و ایجاد نظم و امنیت در کشور، روند افزایش املاک اختصاصی را به منظور تقویت جایگاه اجتماعی و قدرت سیاسی خود آغاز کرد. در همین راستا خرید املاک و مستغلاتی را در نواحی مختلف کشور و به صورت ویژه در نواحی ساحلی شمال و کرمانشاهان آغاز کرد. خرید املاک و مستغلات قبل از سلطنت به صورت پراکنده و جزیره‌ای بود اما پس از سلطنت، روند تصاحب املاک و مستغلات با برنامه‌ای مدون شتاب بیشتری گرفت.

در فاصله ۲۱ آذر ۱۳۰۴ تا اول اسفند ۱۳۰۴/۱۲ دسامبر ۱۹۲۵ تا ۲۰ فوریه ۱۹۲۶ که تاریخ دقیق آن برای ما نامشخص است، برای اداره و توسعه کمی و کیفی املاک و مستغلات رضاشاه در کرمانشاهان، تشکیلاتی با عنوان اداره املاک شاهنشاهی غرب با مرکزیت شاه‌آباد شکل گرفت. (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶/۲۳۰) اولویت نخست این تشکیلات، خرید و تصاحب اراضی بیشتر بود. به نظر می‌رسد در همان ابتدا برنامه مشخص و منسجمی برای اداره املاک و حدود و ثغور آن وجود داشت و فعالیت و تلاش روسا و مباشران اداره املاک برای نیل به اهداف از پیش تعیین شده و تکمیل و یکپارچه نمودن منطقه مورد نظر استوار بود و آنها می‌بایست به تدریج و بر اساس اولویت‌های مشخص و تعیین شده، جغرافیای مورد نظر را به تدریج به ملکیت اداره املاک درآورده و عاری از هر نوع مالکیت دیگری سازند. (ساکما، پرونده شماره: ۳۲۰/۱۶۷) طرح یکپارچه سازی

تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد؛ زمینه‌ها، اهداف، پیامدها ... (مطلب مطلبی) ۱۹۷

منطقه‌ای با طول ۲۴۰ و عرض ۱۵۰ کیلومتر در سال ۱۳۱۸ تکمیل شد در این سال این منطقه به تمامی به ملکیت رضاشاه در آمد و تحت اداره املاک شاهنشاهی قرار گرفت. در سال‌های آغازین، اداره املاک غرب برنامه مشخصی برای کشت محصولات جدید و یا ارقام مشخصی را دنبال نمی‌کرد و یا حداقل، مطالعات این تشکیلات برای کشت محصولات مشخص به یک جمع‌بندی نهایی نرسیده بود. تا سال ۱۳۰۸/۱۹۲۹ محصولات تحت اداره املاک غرب همان‌هایی بود که پیش‌تر از سوی مالکین کشت می‌شد از قبیل؛ گندم، جو، خشخاش، برنج، ذرت و... (روزنامه کوشش، ۱ دی‌ماه ۱۳۱۵ شماره ۲۸۴: ص ۳) اما تفاوت در آن بود که اداره املاک شاهنشاهی در همان آغاز، اصول نوین کشاورزی را در تولید محصولات به کار گرفت. در همان سال نخست، اداره املاک غرب اقداماتی برای مکانیزه کردن اراضی تحت قلمرو آغاز و اجرایی نمود که نمونه بارز آن خرید چهار تراکتور بود که به نظر می‌رسد نخستین تراکتورهایی بود که به ایران وارد شد. به کارگیری تراکتورها در شهریور ۱۳۰۵/۱۹۲۶ با شخم زمین‌های مسطح اطراف شاه‌آباد آغاز شد. (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۶) اقدامات اداره از آغاز تا سال ۱۳۰۸ منحصراً به کار بست ادوات و آلات مدرن کشاورزی و روش‌های نوین کاشت، داشت و برداشت باقی ماند. تا این سال هیچ محدودیت و ممنوعیتی برای محصولات بومی و سنتی جغرافیای تحت اداره وجود نداشت. در این سال برای نخستین بار ممنوعیت کشت ذرت در قلمرو اداره املاک اجرایی شد. این ممنوعیت برای اراضی خارج از اداره املاک اجرایی نشد. (ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰/۵۹۷۰۶)

در سال ۱۳۰۹ وزارت اقتصاد با ایده ایجاد مزرعه و باغ نمونه در دو نقطه از کشور که یکی از آنها شاه‌آباد بود، نقطه عطفی در کشاورزی و تغییر الگوی کشت کرمانشاهان و به ویژه اراضی تحت اداره املاک شاهنشاهی آغاز شد. (روزنامه کوشش، ۲۹ مهر ۱۳۰۹ شماره ۲۲۵: ص ۳) از آنجا که شاه‌آباد جزو املاک اختصاصی شاه بود، انتخاب شاه‌آباد به عنوان یکی از دو محل ایجاد مزرعه نمونه، چندان دور از ذهن نبود. خیلی زود و در ۲۱ آبان/۱۳ نوامبر، ساختمانی برای آن موسسه در نظر گرفته شد و با حضور حکمران ایالتی مراسم افتتاحیه انجام شد. (روزنامه کوشش، ۱۶ نوامبر ۱۹۳۰ شماره ۲۴۸: ص ۲) عملیات مزرعه نمونه شاه‌آباد در سال ۱۳۱۰/۱۹۳۱ شروع شد و این موسسه محصولات از جمله؛ گندم، جو، ذرت، پنبه، کتان، کنف، کرچک، شاهدانه، پسته، توتون و در کنار آنها سبزی‌کاری و صیفی‌کاری را در دستور کار قرار داد. (روزنامه کوشش، ۲۲ تیرماه ۱۳۱۰ شماره ۱۳۷: ص ۲) با ایجاد مزرعه نمونه شاه‌آباد، ترویج و تشویق زارعین و مالکین به کشت

محصولات پربازده و باصرفه‌تر، دارای برنامه مشخص‌تری شد تا از قبل آن، هم درآمد اداره املاک بیشتر شود و هم «رعایا از فروش و قیمت این قبیل اجناس استفاده نموده و پادار شوند.» (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶ / ۲۴۰)

اما پس از آنکه در سال ۱۳۱۲/۱۹۳۳ دولت در قراردادی با کمپانی چک اسلوواکی «اشکودا» برای تحویل و نصب شش کارخانه قندسازی در نقاط مختلف کشور از جمله، شاه‌آباد به توافق رسید و در این زمینه قراردادی منعقد شد. (مجله بانک ملی ایران، شماره ۱، ۱۳۱۲: ۳۰) اوضاع تغییر و تحولی کلی یافت. در قدم نخست، زمینه ممنوعیت برخی از محصولات سنتی و جایگزینی محصولات جدید آغاز شد.

محدودیت نیم‌بند کشت تریاک در کرمانشاهان با آغار به کار ساخت کارخانه قند آغاز شد. (روزنامه کوشش، ۴ مهر ۱۳۱۶ شماره ۲۱۸: ص ۱) تا اینکه در بازدید سال ۱۳۱۵/۱۹۳۶ رضاشاه از اداره املاک غرب اظهاراتی بیان کرد که مقدمه ممنوعیت کشت تریاک در کرمانشاهان شد. وی در جمع مالکان و تجار، کشت تریاک را بی‌فایده دانست. (اطاق تجارت، شماره ۱۴۵، سال ۱۳۱۵: ۴) به دنبال آن در مهر ۱۳۱۶/اکتبر ۱۹۳۷ در اطلاعیه‌ای کشت این محصول به طور کلی در حوزه ایالتی کرمانشاه ممنوع شد. (روزنامه کوشش، ۲۴ مهر ۱۳۱۶ شماره ۲۳۴: ص ۲) در همین سال و در همین راستا کشت برنج در کرمانشاهان ممنوع شد. (روزنامه کوشش، ۱۹ اردیبهشت ۱۳۱۶ شماره ۱۰۰: ص ۲) در گذشته برنج تولیدی کرمانشاهان بخش زیادی از مصرف ایالت را تأمین می‌نمود و با استناد به گزارش‌های تاریخی یکی از مرغوب‌ترین برنج‌های ایران بود. (مطلبی، ۱۳۹۵: ۱۲۲) پس از ممنوعیت کشت برنج، کسانی که اقدام به کشت آن می‌کردند مورد مواخذه قرار می‌گرفتند و مجازات می‌شدند. بدین ترتیب که اداره کشاورزی وارد عمل می‌شد و اقدام به از بین بردن کشت می‌کرد. (ساکما، پرونده شماره: ۱۱۸۰۰۷ / ۳۱۰) دلیل اصلی ممنوعیت کشت بخشی عظیمی از محصولات سنتی، ترویج کشت پنبه و دایر شدن کارخانه قند شاه‌آباد و اختصاص زمین‌های اطراف کارخانه تا شعاع صد کیلومتری به کشت چغندر قند بود. در نتیجه این اقدامات، اداره املاک غرب با پشتیبانی دولت و با هدف تجاری سازی کشاورزی جغرافیای تحت قلمرو، الگوی کشت منطقه وارد مرحله نوینی شد.

۳. احداث کارخانه قند شاه‌آباد

مهمترین موضوع موثر در ایجاد هر صنعت؛ مواد اولیه، کارگر ماهر و بازار فروش است. طبیعی بود در شرایطی که کارگر ماهر وجود نداشت امید به ایجاد موسسات صنعتی مختلف، راه به جایی نمی‌برد. اما کارخانه قند از آن دست صنایعی بود که کارگر ماهر در آن ضرورتی نداشت، مواد اولیه آن هم در کوتاه مدت میسر می‌گشت. علاوه بر مصرف داخلی، بازار فروش قند هم مورد تردید نبود. از همین رو بود که دولت تصمیم گرفت صنعتی سازی کشور را با تأسیس کارخانه‌های قندسازی شروع نماید. در دوره مورد مطالعه پژوهش و در مدت ۵ سال ۸ کارخانه قند سازی به شرح ذیل در سطح کشور دایر شدند. (روزنامه کوشش، ۴ خرداد ۱۳۱۶ شماره ۱۱۳: ص ۳)

نام کارخانه	سال تأسیس	مقدار تولید در سال
کهریزک	آبان ۱۳۱۱	۱/۴۱۹/۳۲۱
کرج	آذر ۱۳۱۱	۲/۱۰۶/۰۰۰
شاهی مازندران	مهر ۱۳۱۳	۲/۰۰۶/۵۲۳
ورامین	آبان ۱۳۱۳	۲/۸۵۱/۹۸۴
مرودشت	مهر ۱۳۱۴	۴/۱۶۱/۹۱۶
شاه‌آباد	مهر ۱۳۱۴	۲/۱۰۷/۵۰۴
آبکوه مشهد	آبان ۱۳۱۵	۱/۵۵۹/۹۹۰
میاندوآب	آبان ۱۳۱۵	۹۶۹/۱۸۷

کشت چغندر قند قبل از احداث کارخانه‌های قندسازی، در ایران سابقه نداشت. (کوشش، سال نوزدهم، ۲ بهمن ۱۳۱۹: ۱) با احداث کارخانه کهریزک، کشت این محصول در اطراف تهران آغاز شد اما به تولید انبوه نرسید و یکی از علل تعطیلی کارخانه هم تولید کم محصول چغندر بود. کرمانشاهان هم تا سال ۱۳۱۴/۱۹۳۵ هیچ سابقه‌ای در کشت چغندر قند نداشت. نخستین بار در این سال و در امتداد راه سرپل - کرند - شاه‌آباد - ماهیدشت - صحنه و کنگاور چغندر کشت شد. (بانک ملی، شماره ۶، ۱۳۱۴: ۷۱)

در راستای اجرای قرارداد شرکت اشکودا، نقشه‌برداری کارخانه قند شاه‌آباد در خردادماه ۱۳۱۳/ژوئن ۱۹۳۴ شروع شد. (روزنامه کوشش، ۲۳ خرداد ۱۳۱۳ شماره ۱۱۸: ص ۲) اولین سنگ‌بنای آن در ۵ مرداد/۲۷ جولای با حضور حکمران کرمانشاه و علی‌خان اعظم زنگنه

نماینده کرمانشاه در مجلس شورای ملی گذارده شد. (روزنامه کوشش، ۷ مرداد ۱۳۱۳ شماره ۱۵۶: ص ۱) ناظر و هماهنگ کننده احداث کارخانه، اداره کل صناعت و فلاحت بود. در اریبشت این سال مهندس کرال اتریشی به عنوان پیمانکار کارخانه استخدام شد. به پیشنهاد اداره کل صناعت و تجارت در خرداد همان سال استخدام فرانس کرتوس از مجارستان و لئوید ولانخز از اتریش به عنوان سرعملگی بنایی و تجاری کارخانه از جانب هیأت وزرا مورد تصویب قرار گرفت. (ساکما، پرونده شماره: ۴۶۱۷۵/ ۳۱۰) در اسفند ۱۳۱۳/ فوریه ۱۹۳۵ هیأت وزراء با ورود بدون گمرک آهن آلات اسکلت بندی کارخانه موافقت کرد. (ساکما، پرونده شماره: ۴۸۳۹۳/ ۳۱۰)

به فاصله کوتاهی دستگاهها و ماشین آلات این کارخانه از چکسلواکی خریداری شد (روزنامه کوشش، ۸ مرداد ۱۳۱۳ شماره ۱۵۷: ص ۲) همزمان و با جدیت کارهای ساختمانی آن ادامه داشت تا اینکه در اواسط شهریور ۱۳۱۴/ اوایل سپتامبر ۱۹۳۵ نصب ماشین آلات تکمیل شد و مشغول تهیه مقدمات ساخت قند شدند، از آنجا که محصول چغندر قند هم به دست آمده بود، قرار شد در مهرماه شروع به کار نماید. (روزنامه کوشش، ۲۱ شهریور ۱۳۱۴، شماره ۲۰۵: ص ۲) سرانجام این کارخانه ۱۸ ماه پس از آغاز به کار، در پایان سال زراعی ۱۳۱۴ و در روز جمعه ۱۸ مهرماه/ ۱۱ اکتبر ۱۹۳۵ با حضور محمدعلی فروغی رئیس الوزراء، داور وزیرمالیه، جم وزیرداخله و مهندس امین رئیس کل صناعت، افتتاح شد. (روزنامه کوشش، ۲۰ مهرماه ۱۳۱۴ شماره ۲۳۰: ص ۲) ظرفیت این کارخانه در هنگام افتتاح ۳۰۰ تن در شبانه روز بود که با تکمیل ظرفیت و نصب سایر دستگاهها ظرفیت آن تا ۵۰۰ تن در شبانه روز قابل افزایش بود. (اطاق تجارت، شماره ۱۲۱، ۱۳۱۴: ۱۲) «ادوات اندازه گیری» این کارخانه هم در اواسط دی ماه همین سال وارد شد. (ساکما، پرونده شماره: ۱۳۸۳/ ۲۴۰) جمع مخارج این کارخانه ۱۶ میلیون و ۸۰۳ هزار ریال شد. از این مقدار ساختمان کارخانه با انضمام استخوان بندی آهنی و ابنیه تابعه که توسط کمپانی اشکودا انجام شد ۶ میلیون و ۸۷۴ هزار ریال و ماشین آلات، مخارج حمل و نقل و نصب آنها ۹ میلیون و ۹۲۹ هزار ریال شد. (روزنامه کوشش، ۲۳ مهرماه ۱۳۱۴ شماره ۲۳۳: ص ۱)

برای مدیریت و برنامه ریزی و تحقق میزان پیش بینی شده تولید قند، قراردادهایی مابین کارخانه قند و زارعین در ابتدای سال زراعی بسته می شد که در آن تعهدات طرفین مشخص می شد. با ثبت این قراردادها، کارخانه، میزان تقریبی محصول تولید شده را پیش بینی می کرد. (ساکما، پرونده شماره: ۲۵۸۷۷/ ۳۱۰) و بر اساس آن برنامه ریزی می نمود.

تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد؛ زمینه‌ها، اهداف، پیامدها ... (مطلب مطلبی) ۲۰۱

در همین راستا برای شش ماهه دوم سال ۱۳۱۴/۳۶-۱۹۳۵ که کارخانه قند افتتاح و به بهره‌برداری رسید، از ابتدای سال پیش‌بینی‌های لازم به عمل آمده بود و با زارعین قراردادهایی را منعقد کرده بودند. با توجه به قراردادها و تعهدات زارعین ۳۵ هزار تن محصول برای این سال پیش‌بینی شده بود. (بانک ملی، شماره ۶، ۱۳۱۴: ۷۱) برای سال زراعی ۱۳۱۵/۱۹۳۶ دو هزار و چهارصد هکتار از زمین‌های کشاورزی کرمانشاه زیر کشت چغندر رفت. (روزنامه کوشش، ۱ مهر ۱۳۱۵ شماره ۲۱۲: ص ۱) اما با وجود همه تمهیدات در نظر گرفته شده و توسعه کشت چغندر، محصول به دست آمده تکافوی مصرف کارخانه را نمی‌داد و همین امر سبب شد که کارخانه به صورت مستمر فعالیت نداشته باشد. در واقع چغندر تولید شده کمتر از توان کارخانه بود. برای نمونه تمام محصول تولید شده سال ۱۳۱۵/۱۹۳۶ کرمانشاه، تا اوایل دی‌ماه تبدیل به قند و شکر شد و چون دیگر چغندری باقی نماند، کارخانه تعطیل شد و قند و شکر حاصله به تدریج به گمرک کرمانشاه حمل و پس از تأمین نیازهای ایالت مابقی محصول به سایر نقاط کشور حمل گردید. (روزنامه کوشش، ۱۴ دی ماه ۱۳۱۵ شماره ۲۹۵: ص ۲) برای جبران این کمبود، حکمران کرمانشاه تمهیداتی اندیشید، بنابر دستور و الزام وی، زمین‌های بایر شاه‌آباد می‌بایست زیر کشت چغندر قند برود و در این امر پیشرفت‌های هم به دست آمد. (روزنامه کوشش، ۱۲ اردیبهشت ۱۳۶۶، شماره ۸۷: ص ۲) با وجودی که ظرفیت کارخانه بسیار بیش از محصول چغندر قند منطقه بود اما محصول تولید شده علاوه بر تأمین نیازهای استان، مقدار معتنابهی از آن در سال بعد به کشور عراق صادر شد. در سال ۱۳۱۶/۱۹۳۷ هزار تن از شکر تولیدی این کارخانه به کشور عراق صادر شد. (ساکما، پرونده شماره: ۵۰۰۸۷/۲۴۰) فروش شکر در داخل کشور عایدی بیشتری نسبت به صادرات داشت. برای هر تن شکر صادر شده مبلغ ۳۷۰ ریال عایدی خالص به دست می‌آمد. در حالی که عایدی هر تن شکر در داخل کشور و برای نمونه در آذربایجان و یا اصفهان ۵۳۰ ریال خالص بود. اما به علت آنکه صادرات شکر به عراق، درآمد ارزی عاید کشور می‌کرد از صادرات آن استقبال شد. (ساکما، پرونده شماره ۵۰۰۸۷/۲۴۰) به نظر جدای از کسب درآمد ارزی عوامل دیگری هم در حمایت از صادرات شکر به عراق موثر بوده‌اند. کارخانه قند شاه‌آباد تا مرز خسروی که شکر تحویل خریداران می‌شد فاصله چندانی نداشت. از دیگر سو آذربایجان و اصفهان فاصله بیشتری از کارخانه قند داشتند و اگر امکانات حمل و نقل آن دوره از وسایل و جاده‌ها در نظر گرفته شود مشخص می‌شود حمل شکر بدان نقاط بسیار مشقت‌آمیز و پرهزینه بوده است. دیگر

اینکه انبارهای کارخانه قند شاه‌آباد محدودیت ظرفیت داشتند. (ساکما، پرونده شماره: ۵۰۰۸۷/۲۴۰) با وجودی که این کارخانه توان تبدیل ۴۰۰۰۰ تن چغندر قند را داشت، مقدار محصولی که در فاصله ۱۳۱۵ تا ۱۳۲۰/۱۹۳۶ تا ۱۹۴۱ تحویل کارخانه شد به مراتب خیلی کمتر بود و حتی در برخی سال‌ها کاهش چشمگیری هم یافت. میزان چغندر تحویلی به کارخانه در این سال‌ها به قرار ذیل بود:

سال	محصول تحویل داده شده (تن)
۱۳۱۶	۱۶۴۵۰
۱۳۱۷	۱۳۲۳۳
۱۳۱۸	۱۰۷۵۰
۱۳۱۹	۲۹۰۰۰
۱۳۲۰	۶۸۰۰

نگاهی به آمار موجود نشان دهنده نوسان تولید چغندر در این سال‌ها است و نشان می‌دهد که تولید چغندر دارای موانعی بوده است که عمده‌ترین آنها هزینه حمل و نقل بود که گاهی تا دو برابر قیمت چغندر تمام می‌شد. (ساکما، پرونده شماره: ۳۷۰/۱۶۴) در دوره مورد مطالعه هیچ گاه میزان محصول تولید شده به توان و ظرفیت کارخانه نزدیک نشد و غالباً محصول تولیدی به میزان قابل توجهی کمتر از ظرفیت کارخانه بود. در سال ۱۳۱۶/۱۹۳۷ مجموع چغندر تولیدی اداره املاک ۱۶۴۵۰ تن بود که در سال بعد به ۱۳۲۳۳ تن کاهش یافت و در سال ۱۳۱۸/۱۹۳۹ باز هم میزان تولید چغندر کاهش بیشتری یافت و به ۱۰۷۵۰ تن رسید. با توجه به توان و ظرفیت کارخانه، این میزان فقط یک چهارم توان و ظرفیت کارخانه بود. اما در سال ۱۳۱۹/۱۹۴۰ در مجموع ۲۹۰۰۰ تن چغندر تولید شد که سه چهارم ظرفیت کارخانه را پوشش می‌داد. اما در سال ۱۳۲۰/۱۹۴۱ تولید این محصول به میزان قابل توجهی کاهش یافت و به رقم ۶۸۰۰ تن رسید. (ساکما، پرونده شماره: ۳۷۰/۱۶۴)

۴. چالش‌ها

به نظر می‌رسد تأسیس و دایر شدن کارخانه قند شاه‌آباد بدون مطالعه و استعداد سنجی دقیق منطقه انجام و اجرائی شد. بدین معنی که چغندر تولیدی در این منطقه همیشه به میزان قابل

تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد؛ زمینه‌ها، اهداف، پیامدها ... (مطلب مطلبی) ۲۰۳

توجهی کمتر از توان و کارکرد کارخانه بود و در نتیجه کارخانه قند بیش از نیمی از سال را به صورت نیمه تعطیل و با حداقل نیرو و توان کار می‌کرد.

شاه‌آباد به عنوان مرکز اداره املاک و جایی که کارخانه قند در آن دایر بود با وجودی که از لحاظ منابع آبی غنی بود و رودخانه‌ها و چشمه‌های فراوانی در آن جریان داشت اما پایین بودن رودخانه‌ها نسبت به زمین‌های زراعی و نبود پروژه‌هایی برای جمع‌آوری آبهای سطحی و نحوه تقسیم آن سبب شده بود که بخش قابل توجهی از زمین‌های کشاورزی در آن منطقه بی آب بماند و کشاورزی به صورت دیم استمرار یابد. این موضوع سبب می‌شد که بخش قابل توجهی از چغندر مصرفی کارخانه قند از مسیرهای نسبتاً دور کشت شود که گاه هزینه حمل آن تا ۲ برابر قیمت چغندر بود. (ساکما، پرونده شماره: ۱۶۴ / ۳۷۰) از سوی دیگر، اختصاص زمین‌های حاصلخیز شاه‌آباد و اطراف آن به چغندر در شرایط پایدار سیاسی مشکل و بحرانی را ایجاد نمی‌کرد اما در شرایط ناپایدار سیاسی، بروز بحران نان و تهیه گندم مصرفی مردم اجتناب ناپذیر بود. قبل از استعفای رضاشاه، مسئول تهیه گندم و نان شاه‌آباد و حومه بر عهده ریاست املاک شاهنشاهی و فرماندار نظامی شاه‌آباد بود. نامبرده گندم و آرد مصرفی حوزه خویش را از خارج از شاه‌آباد تهیه می‌کرد.

با استعفای رضاشاه این چرخه دچار خلل شد و مشکلات عدیده‌ای برای مردم عادی جهت تأمین نان به وجود آورد. چه آنکه زمین‌های کشاورزی شاه‌آباد که در سابق نه تنها غله مورد نیاز مردم این ناحیه را تأمین می‌کرد بلکه نواحی مجاور را هم پوشش می‌داد، با دایر شدن کارخانه قند و منحصر شدن اراضی این ناحیه به کشت چغندر، تولید گندم در این منطقه و به ویژه در زمین‌های آبی به صورت کامل متروک گردید. (ساکما، پرونده شماره: ۲۶۸۷ / ۳۱۰) پس از دایر شدن کارخانه، زارعین ملزم بودند که تا شعاع معینی منحصراً به کشت چغندر اقدام نمایند. (ساکما، پرونده شماره: ۶۳۸۸۶ / ۳۱۰) انحصار محصولات این منطقه به چغندر و حذف گندم و جو، سبب شد پس از شهریور ۱۳۲۰ / سپتامبر ۱۹۴۱ تأمین گندم و نان منطقه به اصلی‌ترین مشکل و دغدغه مردم تبدیل شود و همین امر سبب یورش‌های هر روزه طوایف به یکدیگر جهت غارت به منظور بقا گردد. تلاش فرمانداران و بخشداران هم برای تهیه و تأمین گندم از خارج از شاه‌آباد به دلیل نبود امکانات حمل و نقل راه به جای نبرد. مجموعه چنین رویکرد و سیاست‌ها و عواملی سبب شد که قیمت نان از یک من ۴۰۰ / ۳۰۰ ریال به ۱۵۰۰ ریال ترقی نماید. (ساکما، پرونده شماره: ۳۰۱۳ / ۳۱۰)

۵. پیامدها

کارخانه قند شاه‌آباد با وجود کاستی‌ها و چالش‌هایی که با آن مواجه بود، سبب تحول و دگرگونی‌هایی در الگوی کشت منطقه، آغاز کشاورزی تجاری، توسعه ارتباطات، شکل‌گیری نخستین کارگران صنعتی و ... شد.

۱.۵ نخستین کارگران صنعتی کرمانشاهان

کارگران و کلیه مستخدمین اداره املاک پس از آنکه شرایط کاری آنها مورد تأیید محاسبات مخصوص شاهنشاهی قرار می‌گرفت، در دفتری ثبت می‌شد و پس از آن جزو مستخدمین املاک می‌شدند. آنهایی که در این دفتر ثبت می‌شدند کسانی بودند که حقوق ماهیانه دریافت می‌کردند و تمام یا بخش عمده دریافتی آنها به صورت نقدی بود. (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶/۲۴۰)

کارگران کارخانه قند نخستین کارگران صنعتی کرمانشاهان بودند. داده‌های موجود تعداد شاغلین در این واحد را ۴۲ نفر نشان می‌دهد که ترکیبی از کارگران و عمله‌های ایرانی و متخصصین و تکنسین‌های خارجی بود. در کنار کارگران، تعدادی کارمند اداری هم مشغول کار بودند. بخشی از کارگران کارخانه دائمی و بخشی هم فصلی بودند. (ساکما، پرونده شماره: ۲۴۸/۲۵۷) در کنار کارگران ایرانی که بیشتر کارگران ساده بودند، تعدادی متخصص خارجی نیز در آنجا فعالیت داشتند که آنان نیز بخشی دائمی و بخشی به صورت فصلی و موقتی در استخدام کارخانه قرار داشتند. کارگران موقت خارجی بیشتر در زمان برداشت محصول و زمان‌هایی که کارخانه لازم بود به صورت شبانه روز فعالیت داشته باشد، حضور می‌یافتند.

کارخانه‌های قندی که به وسیله شرکت اشکودا دائر شدند به مدت دو سال از جانب این شرکت ضمانت داشتند. پس از سپری شدن دوره دوساله، هزینه تعمیر و نگهداری آنها به اداره کل صنعت و معادن واگذار می‌شد. سوای آن راه اندازی و نگهداری و استمرار کار، مستلزم حضور متخصصین فنی بود که البته همه آنها هم از کشور چک و اسلوواکی بودند. هرچند تلاش می‌شد نیروهای ایرانی به تدریج جای مستخدمان خارجی را بگیرند، اما این امر به آسانی قابل حصول نبود.

کارخانه قند شاه‌آباد در سال ۱۳۱۶/۱۹۳۷ و با سپری شدن دو سال، از ضمانت شرکت اشکودا خارج شد و برای بهره‌برداری سال ۱۳۱۶/۱۹۳۷ درخواست استخدام ۹ نفر

تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد؛ زمینه‌ها، اهداف، پیامدها ... (مطلب مطلبی) ۲۰۵

متخصص از پراگ کرد. استخدام این ۹ نفر برای دوره بهره‌برداری کارخانه و زمانی بود که کارخانه قند به صورت شبانه روزی کار می‌کرد که معمولاً ۳ تا ۶ ماه این وضعیت طول می‌کشید. علاوه بر این تعداد که به صورت فصلی استخدام می‌شدند، ۶ نفر دیگر از متخصصان خارجی در طول سال در کارخانه حضور داشتند. ساعت کاری کارگران ۹ ساعت در روز بود، اما در دوره‌های بهره‌برداری که کارخانه به صورت دو شیفت کار می‌کرد، کارگران ملزم به حضور در کارخانه و ۱۲ ساعت کار بودند که سه ساعت آن به عنوان اضافه کار محاسبه می‌شد و در قبال آن سی درصد به حقوق کارگران اضافه می‌گردید. (ساکما، پرونده شماره: ۴۵۰۷۵ / ۳۱۰)

۲.۵ برنامه‌های حمایتی از کارگران

کارگران شاغل در کارخانه قند شاه‌آباد به صورت نظری تحت پوشش بیمه و قوانین حمایتی دیگری نبودند، اما به صورت نانوشته حمایت‌هایی از آنان صورت می‌گرفت که این حمایت‌ها آنان را از عمده‌ها و کارگران روزمزد متمایز می‌کرد.

۱.۲.۵ بهداشت و درمان

بر اساس اسناد و مدارک موجود شایع‌ترین بیماری‌های کرمانشاهان در دوره مورد مطالعه وبا، طاعون، مالاریا و آبله بود که به تناوب در تمامی مناطق این ولایت و در کل دوره مورد مطالعه شیوع داشت. منشاء بسیاری از این بیماری‌های مسری همچون طاعون و وبا، عراق بود و کرمانشاهان که علاوه بر گذرگاه تجاری، گذرگاه مذهبی ایران و عراق محسوب می‌شد، از بیماری‌های مسری با منشاء بین‌النهرینی بسیار متأثر می‌شد.

موقعیت محیطی شاه‌آباد و وجود عوامل و پدیده‌های موجود در آنجا در تشدید و شیوع بیشتر بیماری‌های مسری به ویژه مالاریا نقش مهمی داشت. برخی گزارش‌ها از آمار چهل درصدی افراد این منطقه به مالاریا اطلاع می‌دهند. (ساکما، پرونده شماره: ۱۶۴ / ۳۷۰) هر چند که این آمار مبالغه‌آمیز می‌نماید، اما نشان از شیوع گسترده مالاریا در این حدود دارد. رودخانه برف‌آباد از منابع عمده تولید این بیماری بود. بر روی این رودخانه سدی سنگی ساخته شده بود و سدهای خاکی پنجگانه؛ سراب سرنشور، پیرزاده، ارکوازی و سراب علی، مطابق اصول علمی نبود و علاوه بر هدر رفت آب، تولید باتلاق‌های زیاد نموده و زمینه و منشاء شیوع بیماری مالاریا بود. (ساکما، پرونده شماره: ۱۶۴ / ۳۷۰) قرارگیری قلمرو املاک

شاهنشاهی در نواحی سرحدی عراق و ترس از شیوع این بیماری‌ها مسری و واگیردار که می‌توانست علاوه بر تلفات انسانی، پیامدهای زیان باری بر برنامه‌ها و درآمد اداره املاک داشته باشد، سبب توجه ویژه و دوچندان دست اندرکاران به این منطقه و کنترل و کم کردن تأثیرات این بیماری‌ها بود.

یکی از وظایف اصلی پزشکانی که مأمور بیمارستان شاه‌آباد بودند، مداوای کارگران کارخانه قند بود. (ساکما، پرونده شماره: ۱۵۸۰ / ۲۴۰) بیمارستان شاه‌آباد در سال ۱۹۳۶/۱۳۱۵ از بهداری جدا شد و به انستیتو پاستور واگذار گردید. (ساکما، پرونده شماره: ۴۲۳۹۴ / ۳۱۰) در همین حال بیمارستان جدیدی در شاه‌آباد در حال ساخت بود که در سال ۱۹۳۸/۱۳۱۷ به بهره‌برداری رسید. (ساکما، پرونده شماره: ۴۱۹۳۵ / ۳۱۰) در دوره جدید هم پزشکان در کنار انجام امور محوله، ملزم به مداوای کارگران کارخانه قند بودند که برای آن دستمزد جداگانه دریافت می‌کردند. (ساکما، پرونده شماره: ۱۱۱۰۰۱ / ۳۱۰)

۲,۲,۵ حمایت از کارگران آسیب دیده

کارگرانی که حین انجام امور محوله دچار آسیب‌های جسمی و جانی می‌شدند تحت پوشش قوانین نبودند اما معمولاً تسهیلاتی برای شخص آسیب دیده و یا برای بازماندگان شخص متوفی در نظر گرفته می‌شد. (ساکما، پرونده شماره: ۲۵۹۶۸ / ۲۳۰) کارخانه قند شاه‌آباد به حوادث منجر به جرح و فوت در حین کار، مبالغی به شخص یا ورثه وی پرداخت می‌کرد. در یک مورد که غلامعلی افشار بالاخانی در حین انجام کار وفات یافت، از جانب کارخانه قند مبلغ ۱۸۰ تومان به ورثه وی پرداخت شد. (ساکما، پرونده شماره: ۲۵۸۰۷ / ۳۱۰)

۳,۵ توسعه راه‌ها و ارتباطات

توسعه روز افزون املاک شاهنشاهی در کرمانشاهان و به ویژه شاه‌آباد و گیلان سبب شد که به جنبه‌های مختلف حوزه املاک غرب که «بلاخص منظور نظر خاطر ملوکانه» بود. «همه نوع دقت و رسیدگی» بشود. (ساکما، پرونده شماره: ۲۲۹۵۰ / ۲۹۷) احداث و توسعه راه‌ها از جمله مهم‌ترین اموری بود که مورد توجه ویژه قرار گرفت. زیرا توسعه کمی و کیفی اداره املاک و هم چنین کم کردن هزینه‌ها و افزایش درآمد و ارتباط مستمر و سریع، در گروه احداث و توسعه راه‌ها بود.

تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد؛ زمینه‌ها، اهداف، پیامدها ... (مطلب مطلبی) ۲۰۷

از دوره باستان مهمترین راه ارتباطی ایران با بین‌النهرین راهی بود که «از خانقین و قصر شیرین و سرپل و هارون‌آباد و ماهیدشت و کرمانشاهان و بیستون و کنگاور» می‌گذشت. (سلطانی، ج ۱، ۱۳۷۴: ۱۲۷) و به همدان می‌رسید. نخستین ابتکار جاده‌های چرخ رو در کرمانشاهان مربوطه به سال ۱۲۸۲/۱۹۰۳ است. در این سال اسدالله امام‌جمعه کرمانشاه به اتفاق عبدالحسین میرزا فرمانفرما حاکم ایالت برای کشیدن راه از همدان به خانقین شرکتی تأسیس کردند. با وجود مقدمات اولیه، این پروژه به مرحله اجرایی و عملیاتی نرسید. (گلاویژ، ۱۳۶۱: ۷۴) با وجودی که روابط بارزگانی در نیمه دوم قرن نوزدهم رو به گسترش نهاد، در کمیت و کیفیت راه‌های کرمانشاهان تغییر مهمی رخ نداد و این امر به تدریج به مانع جدی در راه رشد کشاورزی و دامداری کالایی که در دیگر نقاط ایران در حال نضج گرفتن بود، مبدل گشت. راه شوسه تهران - همدان توسط روس‌ها احداث شده بود و در ادامه راه همدان - کرمانشاه - بغداد توسط انگلیس احداث شد و برای مدت‌های مدیدی این راه، تنها راه چرخ‌رو این مناطق بود و بقیه راه‌های این مناطق تا این زمان هم‌چنان مالرو بودند. (مطلبی، ۱۴۰۲: ۲۴۳)

با سلطنت رضاشاه و میل به گسترش نفوذ دولت مرکزی در اقصی نقاط کشور، راه‌سازی به عنوان مقدمه این کار در دستور کار دولت و حکمرانان ولایتی قرار گرفت. هر چند این سیاست در ابتدا برای استان‌هایی نظیر کردستان و یارستان اهدافی امنیتی - نظامی داشت. اما چنین هدف اولیه‌ای برای کرمانشاهان صادق نیست، نخست به این دلیل که تقریباً موضع قریب به اتفاق ایل‌ها و طوایف کرمانشاهان همراهی با رضاشاه بود و دیگر اینکه بلافاصله بعد از تغییر سلطنت، تشکیلات املاک غرب در این ولایت شکل گرفته و رضاشاه برنامه‌های هدفمند و دراز مدتی برای این منطقه داشت، که سنجیتی با مسائل امنیتی نداشت.

در کرمانشاهان هم با وجود اینکه جاده‌ها و راه‌های ارتباطی آن در سال‌های نخست سلطنت رضاشاه نسبت به ولایات همجوار مطلوب‌تر بود، اما رفت و آمد در راه‌های این ولایت هم به ویژه در زمستان بسیار پر مشقت و دشوار بود و مسدود شدن راه‌های بین شهری و همچنین راه کرمانشاه - همدان که تنها راه ارتباطی و در واقع «شاهره تجاری ایران بود» (امیراحمدی، ج ۱، ۱۳۷۳: ص ۸۳) در زمستان امری عادی بود.

در دهه نخست قدرت‌یابی رضاشاه راه‌های اصلی ساخته شد و در دهه دوم به تجهیز و تکمیل آنها پرداختند همچنین در این دهه ساخت جاده‌های فرعی و درون ولایتی در دستور

کار قرار گرفت و اقدامات مفیدی هم انجام شد به طوری که مراکز ولایتی از طریق جاده‌های احداثی به اکثر شهرها و بخش‌های مهم ارتباط یافتند. (روزنامه کوشش، ۱۹ اردیبهشت ۱۳۱۳ شماره ۹۷: ص ۳) با تأسیس کارخانه قند و به منظور تسریع و کم کردن هزینه‌های حمل و نقل، فرایند احداث و توسعه راهها و به ویژه راه‌های روستایی شتاب بیشتری گرفت به طوری که تا سال ۱۳۱۷/۱۹۳۸ تمامی نواحی املاک غرب که عمده زمین‌های آبی آن به کشت چغندر اختصاص یافته بود، به وسیله راه‌های شوسه اصلی و فرعی به یکدیگر متصل شدند و در این سال هم روستاهای کوچک با بیگاری رعایا مشغول ایجاد راه‌های ماشین رو و اتصال به سایر مراکز شدند. (ساکما، پرونده شماره: ۸۰۷۲ / ۲۳۰)

۶. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که با یکپارچه شدن نسبی جغرافیای تحت مدیریت اداره املاک شاهنشاهی غرب، اولویت این نهاد از تملک اراضی به سمت بهره‌برداری اقتصادی و تجاری‌سازی محصولات تغییر یافت. در این راستا، تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد در قلب این منطقه، اقدامی راهبردی برای تغییر الگوی کشت از محصولات سنتی به محصولات تجاری، به ویژه چغندر قند بود. هدف از این تغییر، افزایش درآمد حاصل از اراضی، کاهش وابستگی به واردات محصولات قندی، و در نتیجه، جلوگیری از خروج ارز از کشور بود.

نتایج همچنین نشان می‌دهد که احداث این کارخانه، پیامدهای متعددی برای منطقه به همراه داشت. مهم‌ترین آن‌ها توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل و ارتباطی بود؛ به گونه‌ای که در دوره مورد مطالعه، تمامی مراکز، قصبه‌ها و حتی روستاهای منطقه به جاده‌های شوسه دسترسی پیدا کردند. از سوی دیگر، شکل‌گیری نخستین نیروی کار صنعتی در کرمانشاهان، نتیجه مستقیم فعالیت این کارخانه بود. هرچند این کارگران تحت پوشش رسمی بیمه‌های اجتماعی قرار نداشتند، اما از برخی تسهیلات درمانی و حمایتی برخوردار بودند که آن‌ها را از کارگران روزمزد و فصلی متمایز می‌کرد.

کتاب‌نامه

امیراحمدی، احمد، خاطرات نخستین سپهبد ایران، به کوشش غلامحسین زرگری‌نژاد، ج ۱، موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۳

تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد؛ زمینه‌ها، اهداف، پیامدها ... (مطلب مطلبی) ۲۰۹

سلطانی، محمدعلی، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، جلد ۲/۲، تهران، بی‌نا، ۱۳۷۲
گلاویژ، علی، مناسبات ارضی در کردستان (فروپاشی نظام عشیره‌ای)، چاپ اول، تهران، انتشارات روزبه،
۱۳۶۱

مطلبی، مطلب، راه و راه‌سازی (شوسه) در مناطق کردنشین؛ اهداف و فرایند شکل‌گیری (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰)
تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران (۲) ۱۴۰۲: ۱۲

مطلبی، مطلب، ایلات کرمانشاهان و نقش آنها در قشون ایران عصر قاجار، سازمان اسناد و کتابخانه ملی
ایران، تهران، ۱۳۹۵

سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما)

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۱۱۱۰۰۱

ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۱۵۸۰

ساکما، پرونده شماره: ۳۷۰ / ۱۶۴

ساکما، پرونده شماره: ۲۹۷ / ۲۲۹۵۰

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۲۶۸۷

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۳۰۱۳

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۴۱۹۳۵

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۴۲۳۹۴

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۴۸۳۹۳

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۶

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۸۰۷۲

ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۵۰۰۸۷

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۱۱۸۰۰۷

ساکما، پرونده شماره: ۳۲۰ / ۱۶۷

ساکما، پرونده شماره: ۲۴۸ / ۲۵۷

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۲۵۸۷۷

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۴۵۰۷۵

ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۵۰۰۸۷

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۶۳۸۸۶

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۲۵۸۰۷

۲۱۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

ساکما، پرونده شماره: ۲۵۹۶۸ / ۲۳۰

مطبوعات

روزنامه کوشش، ۱ دی ماه ۱۳۱۵ شماره ۲۸۴

روزنامه کوشش، ۱۲ اردیبهشت ۱۳۱۶ شماره ۸۷

روزنامه کوشش، ۱۴ دی ماه ۱۳۱۵ شماره ۲۹۵

روزنامه کوشش، ۱۶ نوامبر ۱۹۳۰ شماره ۲۴۸

روزنامه کوشش، ۱۹ اردیبهشت ۱۳۱۳ شماره ۹۷

روزنامه کوشش، ۱۹ اردیبهشت ۱۳۱۶ شماره ۱۰۰

روزنامه کوشش، ۲۰ مهر ماه ۱۳۱۴ شماره ۲۳۰

روزنامه کوشش، ۲۱ شهریور ۱۳۱۴، شماره ۲۰۵

روزنامه کوشش، ۲۲ تیر ماه ۱۳۱۰ شماره ۱۳۷

روزنامه کوشش، ۲۳ خرداد ۱۳۱۳ شماره ۱۱۸

روزنامه کوشش، ۲۳ مهر ماه ۱۳۱۴ شماره ۲۳۳

روزنامه کوشش، ۲۴ مهر ۱۳۱۶ شماره ۲۳۴

روزنامه کوشش، ۲۹ مهر ۱۳۰۹ شماره ۲۲۵

روزنامه کوشش، ۴ مهر ۱۳۱۶ شماره ۲۱۸

روزنامه کوشش، ۴ خرداد ۱۳۱۶ شماره ۱۱۳

روزنامه کوشش، ۷ مرداد ۱۳۱۳ شماره ۱۵۶

روزنامه کوشش، ۸ مرداد ۱۳۱۳ شماره ۱۵۷

روزنامه کوشش، سال نوزدهم، ۲ بهمن ۱۳۱۹

اطاق تجارت، شماره ۱۴۵، سال ۱۳۱۵

اطاق تجارت، شماره ۱۲۱، ۱۳۱۴

مجله بانک ملی ایران، شماره ۴، ۱۳۱۳

مجله بانک ملی، شماره ۶، ۱۳۱۴

مجله بانک ملی، شماره ۶، ۱۳۱۴

مجله بانک ملی ایران، شماره ۱، ۱۳۱۲

مجله مدرسه عالی فلاحت، شماره ۹، ۱۳۱۳